

УДК 791«Іван»:791.071.1]Довженко:[351.74:343.123.12](47+57)“19”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2024.03.059>

РОСЛЯК РОМАН

кандидат мистецтвознавства, доцент, провідний науковий співробітник відділу екранно-сценічних мистецтв та культурології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5432-2895>

ROSIAK ROMAN

a Ph.D. in Art History, an associate professor, a leading research fellow at the Screen, Stage Arts and Culturology Department of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5432-2895>

Бібліографічний опис:

Росляк, Р. (2024). Фільм «Іван» Олександра Довженка крізь призму радянських спецслужб. *Народна творчість та етнологія*, 3 (403), 59–67.

Rosliak, R. (2024). The Film *Ivan* by Oleksandr Dovzhenko in the Light of the Soviet Intelligence Services. *Folk Art and Ethnology*, 3 (403), 59–67.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ФІЛЬМ «ІВАН» ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА КРІЗЬ ПРИЗМУ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ

Анотація / Abstract

У статті проаналізовано комплекс архівних документів радянських спецслужб (агентурних донесень, рапортів, зведень тощо), пов'язаних з роботою О. Довженка над фільмом «Іван» упродовж 1931–1932 років. З усіх картин саме цьому фільмові присвячено найбільшу кількість документів подібного спрямування. У своїх донесеннях агенти інформували спецслужби про роботу над сценарієм, його проходження через цензурні органи, знімальний період. Після завершення роботи над картиною в Україні розпочалася критика його автора. У цей період агенти фіксували важкий морально-психологічний стан митця, його негативні висловлювання на адресу українського партійного керівництва і представників літературно-мистецької інтелігенції, заходи керівників української і союзної кінематографії, спрямовані на нівелювання негативної оцінки фільму в пресі. Щоб отримати більш повну інформацію про фільм, залучали відповідних фахівців для написання рецензій. Через значний тиск і негативне ставлення в Україні режисер змушений був переїхати до Москви, де його представили Йосипу Сталіну. Диктаторові фільм сподобався. Слідом за Сталіним різко змінила думку про «Івана» й офіційна критика. Фільм дозволили демонструвати. Довженко був урятований, здавалося, від неминучої загибелі. Невдовзі режисер розпочав роботу над своїм наступним фільмом – «Аероград», але в Москві радянські спецслужби не випускали митця зі свого поля зору.

Загалом стеження за О. Довженком під час його роботи над фільмом «Іван» входило до значно ширшого кола оперативних заходів спецслужб з отримання компрометуючих матеріалів щодо «антирадянської» діяльності митця і тривало аж до його смерті.

Ключові слова: Олександр Довженко, радянські спецслужби, агенти, агентурні донесення, кінофільм «Іван».

A set of archival documents of the Soviet secret services (agent messages, reports, summaries, etc.) related to Dovzhenko's work on the film *Ivan* in 1931–1932 is analyzed in the article. *Ivan* is just the film that has the largest number of documents of this kind among the works. The agents have informed the secret services about the work on the script, its passage through the censorship authorities, and the filming period in their reports. The criticism of the author has started in Ukraine after the completion of the film. During this period the agents have recorded the artist's difficult moral and psychological state, his negative statements against the Ukrainian party leadership and representatives of the literary and artistic intelligentsia, and the measures taken by the leaders of the Ukrainian and Soviet cinematographers to level the negative assessment of the film in the press. Relevant experts have been engaged to write reviews to obtain more complete information about the film. The director has been forced to move to Moscow because of the considerable pressure and negative attitude in Ukraine. He is introduced to Joseph Stalin there. The dictator has liked the movie. Following Stalin, official criticism also has changed its mind about *Ivan*, and the film was allowed to be shown. Dovzhenko was saved from seemingly certain death. The director has soon started work on his next film, called *Aerograd*. But the Soviet secret services did not let the artist out of their sight in Moscow.

In general, the surveillance of O. Dovzhenko during his work on the film *Ivan* was part of a much wider range of operational activities of the special services to obtain compromising materials about the artist's "anti-Soviet" activities and continued until his death.

Keywords: Oleksandr Dovzhenko, Soviet special services, agents, agent reports, the film *Ivan*.

Актуальність. Серед усіх українських кіномитців Олександрові Довженку – авторові всесвітньо відомих фільмів «Звенигора», «Арсенал», «Земля», присвячено найбільше досліджень. Упродовж багатьох років він був постаттю номер один в українському кіно, та й через кілька десятиліть мало що змінилося... Інтерес до режисера не обмежується його успіхами лише в кінематографії, він поширюється на літературу та образотворче мистецтво. Значною мірою він продиктований і стосунками митця з вищим радянським партійним та державним керівництвом. Проте через відсутність доступу до архівів радянських спецслужб багато сторінок його життєвого і творчого шляху залишалося поза увагою дослідників. Лише з проголошенням Україною незалежності в 1991 році в цьому напрямі розпочалися позитивні зміни. Відкриття згаданих архівів уможливило доступ до них науковців, а відтак і появу наукових досліджень з відповідної тематики.

Отже, актуальність пропонованої публікації зумовлена необхідністю заповнення недостатньо досліджених сторінок творчої

біографії О. Довженка на підставі аналізу матеріалів з архівів радянських спецслужб: у нашому випадку щодо створення фільму «Іван». Це сприятиме не лише написанню детальнішої біографії кіномитця, а й слугуватиме створенню цілісної концепції розвитку українського кіно.

Аналіз останніх досліджень публікацій. Серед дослідників, які певною мірою вивчали заявлену тему (і взагалі взаємини митця та радянських спецслужб), – В. Попик [11], О. Безручко [2], Л. Череватенко [17], Р. Росляк [10; 19], Ю. Шаповал [9; 18], а також С. Тримбач [13], В. Марочко [8]. Однак питанню стеження спецслужб у процесі роботи режисера на фільмом «Іван» окремого дослідження присвячено не було, що зумовило звернення до означеної теми.

Метою дослідження є аналіз архівних документів радянських спецслужб, пов'язаних із роботою О. Довженка над фільмом «Іван».

Виклад основного матеріалу. Інформація про те, як О. Довженко працював над фільмом «Іван» у радянських спецслужб

з'явилася ще на стадії роботи над сценарієм. Окреме донесення про приймання сценарію «Іван» на засіданні редакційного відділу Київської кінофабрики (відбулося 23.05.1931), його оцінку діячами літератури й мистецтва присвятив агент «Холмський» (він же М. Сачук). Сценарій викликав багато різних суперечок, однак за нього все ж таки проголосувало три особи (М. Бажан, О. Корнійчук та А. Любченко), проти – двоє (М. Сачук і, як не дивно, Любченко (ініціалів у документі не вказано)), утримався Я. Савченко. На думку агента, у своєму сценарії Довженко «цілком свідомо й демонстративно продовжує філософську лінію “Землі”, тобто біологізм та ідеологізм, затушковуючи й зовсім відкидаючи класову боротьбу, без якої найхудожніший, найдоскональніший твір втрачає політичну вартість, навіть стає шкідливим» [10, с. 196].

У наступному своєму донесенні «Холмський» інформував спецслужби про поїздку до Харкова М. Бажана для затвердження сценаріїв Вищим кінорепертуарним комітетом. Серед них і сценарій «Івана», який хоча й був загалом схвалений, але з вимогами значного доопрацювання: ввести класову боротьбу як драматургічний елемент, перетрактувати постать центрального героя... При цьому агент зауважив, що це кардинально змінює суть сценарію, а тим часом Довженко збирається обмежитися «мелкой починкой» і розпочинає зйомки, запросивши на головну роль Л. Ляшенка [10, с. 199].

В агентурному робочому зведенні від 31 серпня 1931 року (до якого ввійшли донесення різних агентів) зазначалося, що сценарій також «не вважають добрим, називають його угодницьким, але всі знають, що в Довженка картина дуже відрізняється від сценарію, і що вийде – передбачити не можна» (агент «Ел») [10, с. 201]. Щодо останнього, то із цим можна погодитися, адже деякі попередні фільми режисера суттєво відрізнялися від сценарної основи й лише згодом було здійснено їх літературний запис. До зазначеного зведення ввійшло

також донесення «Антика», який інформував спецслужби про намір Довженка озвучувати фільм у Німеччині (у разі, якщо в Україні зробити цього належним чином не вдасться) [10, с. 203] – місія, слід сказати, за тогочасних радянських реалій – нездійснена, про це можна було лише мріяти...

Агентура тісно спілкувалася не тільки з Довженком, а й із його дружиною Ю. Солнцевою. У розмові з агентом «Лелеко» вона зауважила, що митець переживає «велику внутрішню драму» і взагалі має намір кинути роботу в «Українфільмі». А спонукальним мотивом до такого кроку стала якраз робота на «Іваном»: «Довженко вже давно написав сценарій “Іван” – на тему ударництва. З великими поневіряннями він протягнув сценарій через різні комісії та наради. Нарешті сценарій був запущений у роботу. Експедиція довго працювала на Донбасі. Доводилося лягати спати о першій ночі і вставати о четвертій. Фільм майже вже готовий, і тепер заявляють, що тема ударництва відходить на другий план, а на перший план треба вивести госпрозрахунок» [10, с. 209].

Щодо теми ударництва, то заперечити Солнцевій дуже складно: у 1930-х роках радянська кінематографія часто змушена була реагувати на «актуальні» лозунги й заклики, що лунали з уст вищих партійних і державних керівників. Проте нерідко траплялося так, що лозунги невдовзі втрачали свою «актуальність» (або ж було розстріляно їх промовців), а фільм усе ще перебував на стадії виробництва... Як у воду дивилася Солнцева і щодо виїзду режисера з України, хоча й сама доклала до цього величезних зусиль...

Про важкий морально-психологічний стан митця йшлося вже в іншому агентурному робочому зведенні (від 18 січня 1932 р.): «Режисер Довженко ставить фільм “Іван” (звуковий); фільм трактує проблему кадрів. Сценарій – Довженка. Настрій режисера неважкий. Осередок Київської кінофабрики мав необережність на не зовсім закритих партійних зборах порушити питання щодо

зниження авторитету Довженка як режисера. Робилося це для того, щоб інші режисери фабрики (головним чином партійці-режисери) не запозичили метод роботи у режисера Довженка, бо більшість режисерів на фабриці переходять на його метод, що осередок чи партія вважає неправильним методом» [10, с. 231].

Після завершення роботи над картиною в Україні розпочалася шалена атака на його автора, що перевершила навіть критику «Землі». І атака ця, дуже схоже, була кимось зрежисована нагорі (Ю. Солнцева, наприклад, уважала, що картину «зажимали в Україні, у Наркомосвіті та ЦК завдяки впливові Скрипника, який не любив Довженка» [10, с. 380]), адже дивним чином рецензії розділяють буквально дні...

17 листопада 1932 року на сторінках «Комсомольця України» з'являється критична рецензія О. Сироти і Г. Портнова: «<...> розглядаючи цей фільм як намагання створити збірний тип героя, треба сказати, що з цим завданням Довженко не впорався. Не впорався тому, що образ Івана це, сказати б, сировина, яка потребує довгих процесів перевиховання у пролетарському середовищі, щоб стати, щоб правити за приклад для мільйонів трудящої молоді. І тому Іван не може правити за збірний тип, "за ідеал". Іван, поданий у процесі самовдосконалення, безперечно, не є і не може бути провідним типом, бо, навіть, за словами самого Довженка, Іван – це герой, якого ведуть, а не він веде» [12].

Наступного дня в цій же газеті публікується також негативна рецензія І. Ле «Диалектический нонсенс» [7].

З-поміж інших критиків особливо вирізнявся Ф. Таран. Необхідно зауважити, що вони були знайомі ще по газеті «Вісті ВУЦВК», де Таран працював відповідальним секретарем, а Довженко – художником-карикатурником. Збереглося навіть фото 1925 року, де вони разом з В. Елланом-Блакитним у редакції «Вістей». 18 квітня 1930 року в газеті «Комуніст» (під ініці-

алами «Ф. Т.» Таран опублікував рецензію на фільм «Земля», у якій критикував Довженка, мовляв, той відмовився знімати «агітку», а «свою думку захотів заглибити філософським трактуванням проблеми матері-землі родючої». Рецензент приєднався до деяких критиків, які звинувачували режисера в тому, що в «Землі» «біологічні проблеми стали за основні, а класові – лише за побічні». Звинувачення лунали й за низку фальшивих образів (куркуля Хоми, священника, «голої нареченої»). Узагалі ж, зауважував Ф. Таран, «виходить, що новий кінофільм фальшивий в основних своїх настановленнях. Цього не рятує та виключно висока майстерність, що її вкладено в нього автором і оператором. Окремі кадри фільму зроблено блискуче. Загалом увесь художній матеріал, добір його показує високу художню обдарованість автора. Але виходивши з неправильних настановлень, він із цього блискучого матеріалу, з цієї порцеляни не зміг дати закінчену ідейно-художню будівлю» [15].

Рецензія Ф. Тарана «З питань про фільм "Іван" О. Довженка» була видрукувана аж у трьох номерах газети «Комуніст» (12, 15, 16 листопада 1932 р. – і знову під ініціалами «Ф. Т.»). Одним із головних закидів режисерові є те, що йому не вдалося показати процес перевиховання головного героя через колектив у процесі соціалістичного змагання й ударництва: «Іван О. Довженка через усі ці етапи проходить як невизначена особа. О. Довженко подає Івана не в оточенні колективу, цього могутнього фактору перевиховання <...>, а увесь час огорожує його родиною. Фактично О. Довженко у фільмі "Іван" подає нам не Івана, а родину Іванову» [14]. А ось образ прогульника (він же класовий ворог; куркуль – актор С. Шкурат) подано значно потужніше.

На думку агента «Петра Уманського» (М. Бажана), саме публікація Тарана справила на режисера дуже гнітюче враження, після чого він вирішив залишити Україну [10, с. 443].

У листі до генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора від 25 листопада 1932 року О. Довженко так відреагував на критику: «Те, що робиться в українській пресі, в “Комуністі” та “Комсомольці України” <...> грубо та по-нехорошому тенденційно. Я не читав всіх статей Ф. Т. в “Комуністі”, але перша стаття, яку я читав, говорить мені, що автор її злий і кінематографічно необізнаний. Другий автор статті у “Комсомольці України”, письменник-комуніст Іван Ле, заявляє зараз у москві, що він не може приховати своєї радості щодо мого ганебного кінця в Україні. Він радий, що нарешті це сталося і що він завжди вважав, що режисер кіно з мене не вийде. До речі, він же під час свого перебування сумнозвісним завідувачем художнього відділу кінофабрики затверджував мій сценарій як пролетарський твір, рівного якого немає навіть в українській літературі. <...> І чому моє ім'я стало скандальним? У рсфрр картина вважається політично правильною. А я вперше в житті опинився в безвиході» [10, с. 349–350].

Паралельно із цим оперативна розробка режисера «Івана» триває. Загалом з-поміж інших фільмів цієї картині дивним чином присвячено найбільше різного роду документів спецслужб, що, знову ж таки, свідчить на користь спланованої акції.

Так, невстановлений агент (з яким Довженко, вочевидь, був у довірливих стосунках) зазначав, що режисер хотів би зняти фільм, що змусив би весь світ здригнути-ся від жаху: «Я показав би сто п'ятдесят мільйонів голодних людей, які харчуються соєю та капустою, і показав би жменьку ситих, тупих маніяків, які, добряче наївшись у закритих їдальнях, проповідують голодним соціалізм і морочать їм голову мареннями про успіхи будівництва. Показав би населення Києва, яке читає повідомлення про відкриття Дніпровської електростанції при світлі коптилок і примусів, на яких варять послідки, що їх їдять» [10, с. 252]. Але, не маючи можливості знімати такі фільми, Довженко, на думку агента, у своїх філь-

мах (зокрема в «Івані») намагається подати деякі зі своїх поглядів: так, наприклад, нескінченний показ краєвидів дніпровських далей – в естетичному плані повинні відобразити весь смуток митця за прекрасною його країною. А «весь настрій другої частини» – у плані композиції кадрів, монтажу – говорить про безглуздість і хаотичність усього будівництва. Також агент зазначав, що Довженко скомпрометував ідею соцзмагання. Натомість образ прогульника (актор С. Шкурат) викликає симпатії – і «кожен житель охоче пішов би до нього, ніж у пекло, яке називається будівництвом» [10, с. 256]. Висновок: фільм «Іван» перед випуском на екрани необхідно «ретельно проаналізувати».

Менш категоричним був оперуповноважений 4-го відділення секретно-політичного відділу ОДПУ СРСР М. Шиваров. Відвідавши 6 листопада 1932 року закритий перегляд фільму, того ж дня він написав рапорт до вищого керівництва, у якому звертав увагу на той факт, що картина «недостатньо переконлива, дещо плакатно-поверхнева. Є окремі моменти, що становлять безперечний ідеологічний провал» [10, с. 257]. Серед них – кадри, що показують біг через безліч дверей убитої горем матері до директора будівництва й дещо «пом'якшений образ прогульника». Однак висновок чекіста загалом позитивний: він вважає картину допустимою для показу на екрані.

Утім, спецслужби поінформували відповідні інстанції щодо проблем із фільмом, унаслідок чого було створено відповідну комісію «для перегляду й видалення з картини найбільш політично невитриманих кадрів» [10, с. 258] (звісно, до її складу увійшов і представник спецслужб). Загалом було видалено понад десять кадрів. З-поміж них привертає увагу «проходження» матері крізь значну кількість дверей: вирішено було залишити лише двоє дверей... [10, с. 270].

Можливо, забігаючи трохи вперед, зазначимо, що саме ці кадри чи не найбільше сподобалися сталіну. Через кілька років, на

«кремлівському перегляді» 11 листопада 1934 року, його слова занотував керівник радянської кінематографії Б. Шумяцький: «И[осиф] В[иссарионович] перевел разговор на картину Довженко “Иван”, указав, что некоторые чудаки, боясь обвинений в бюрократизме, имеющем место в отдельных звеньях партаппарата, обвинили его и его ленту в поклепе. А на деле – этот режиссер образно, очень тонко и талантливо показал эти формы бюрократизма. У него так изображено: мать пострадавшего рабочего бежит в парторганизацию, но раньше, чем туда попасть, пробегает много дверей. Это было очень интересно и с большим смыслом показано. И вот людей эта критика, попадающая им не в бровь, а в глаз, обидела, и они давай резать и запрещать ленту. Шумяцкий нам об этом написал. Мы посмотрели и признали фильм вполне советским» [3].

Справа-формуляр О. Довженка також містить рецензію невстановленого автора на фільм «Іван». Очевидно, не покладаючись на власний «кінознавчий» потенціал, чекісти вирішили залучити до справи зовнішнього експерта (фаховий рівень рецензії це підтверджує). Він одразу дає таку характеристику: «Враження від фільму: байдужість, нудьга, в окремих місцях – прикрість і роздратування, в інших окремих місцях – деяке ліново-естетичне задоволення» [10, с. 283]. Оскільки найбільш вражаючими моментами фільму для сільського глядача й міщанина є протилежність інтересів села і міста, примусовість вербування, незацікавленість маси селянства в індустріальному будівництві, безглуздість та безцільність індустріальної стихії, то, на думку рецензента, для цієї аудиторії картина, безумовно, шкідлива. А ось для «високкокваліфікованої та класово витриманої аудиторії» шкідливою є «сама холодність, надуманість та претензійність фільму, що звужує величезну тему до оформлення її в мозаїці сумнівних езопівських шарад» [10, с. 287].

Щодня ситуація з фільмом (особливо в Україні) ставала дедалі складнішою. Реальні

неприємності очікували не лише його автора, а й керівників тресту «Українфільм» і навіть «Союзкіно», з відома і під керівництвом яких це все «неподобство» відбувалося. Небезпека змусила сконсолідувати зусилля і вжити відповідних заходів для вирішення проблеми. Діяльність українського й радянського кінокерівництва (а також самого О. Довженка) щодо «реабілітації» «Івана», природно, не пройшла повз увагу спецслужб.

Так, невстановлений агент у своєму донесенні писав про заходи із недопущення негативної оцінки «Івана» в Москві. З цією метою голова тресту «Українфільм» П. Косячний зібрав у себе на квартирі нараду за участю О. Довженка, директора Київської кінофабрики Д. Хмеля, завідувача планового відділу тресту Л. Ніколаєва. Останній наступного дня виїхав до Москви з метою організувати обговорення фільму², вплинути на «тональність» преси тощо.

З іншого боку, цим питанням активно займалося керівництво «Союзкіно» в особі Б. Шумяцького. Так, у кулуарах союзного кіновідомства поширювалися чутки, нібито в Москві багато хто не згоден з українською оцінкою «Івана»; відповідальні працівники «Союзкіно» (вочевидь, з подачі Б. Шумяцького) стали запрошувати О. Довженка до себе додому (скажімо, один вечір О. Довженко провів у заступника виробничого відділу «Союзкіно» Г. Холмського (де був і Б. Шумяцький), другий – у М. Короля – заступника голови союзного кіновідомства, третій – у директора московської кінофабрики С. Ореловича; причому на всіх цих зустрічах була присутня й Ю. Солнцева...) [10, с. 288–289].

Цікавими є «спостереження» агента і про поведінку в ці дні Довженка. Критика вплинула на митця: він дуже змінився зовні. Під впливом Ю. Солнцевої в режисера сформувалася думка, що негативна оцінка «Івана» стала наслідком поганого ставлення до нього з боку «харківських кіл», а не недолюбів фільму. Відтак дозволяв собі найбрудніші висловлювання на адресу керів-

ників української партійної організації та харківських пролетарських письменників, називаючи останніх «ублюдками», «творчими імпотентами» тощо [10, с. 289]. Хоча через деякий час, зайшовши в готельний номер агента, Довженко заявив: «А знаєш, вони – сучі сини – знали, до чого причепитися. Адже всі ці місця, на які в Харкові вказували, – і прохід матері, і мова прогульника, і багато іншого, справді, надзвичайно двозначно, вигадано... Адже прогульник у всій картині – найсильніша постать...» [10, с. 290].

Слід зауважити, що звинувачення з боку О. Довженка лунали не лише на адресу українських партійних керівників і деяких письменників. 17 грудня 1932 року, виступаючи з лекцією перед студентами режисерського факультету ВДІКу, кінорежисер у невдачі «Івана» звинуватив виконавця головної ролі Петра Масоха: «Актор був невірною підібраний, він за своїми даними не відповідав задуманому образу. Тому робота з ним полягала не в розгортанні його акторських можливостей, а в тому, щоб приховати все те, що в ньому суперечить моєму задуму» [4, с. 392]. Це було схоже на пошук «цапа відбуйвала». П. Масоха про це дізнався аж на початку 1970-х. У листі до Михайла Коваленка він писав: «Архівний же матеріал, що ти мені його нещодавно вручив, про те, як Довженко уже після здачі свого “Івана” мене паплюжив перед студентською аудиторією в Москві за те, що я нібито зіпсував йому фільм, досі був мені невідомим» [5, с. 321]. Звинувачення для актора були як грім серед ясного неба, адже Довженко жодного поганого слова з цього приводу особисто йому не сказав.

Попри зусилля керівників кінематографії, аби нівелювати негативну оцінку «Івана», попри звернення самого режисера до С. Косіора, на українську партноменклатуру, схоже, це мало вплинуло, і фільм фактично був заборонений. Тож, в Україні для О. Довженка склалася доволі небезпечна ситуація. Зважаючи на загрозу власному

життю, наприкінці 1932 року О. Довженко разом зі своєю дружиною Ю. Солнцевою змушений вдатися до втечі до Москви.

У своїх спогадах Ю. Солнцева писала, що після завершення зйомок «Івана» вона разом зі своїм чоловіком відпочивала в Сухумі. У цей час надійшов лист від керівника радянської кінематографії Б. Шумяцького (документально це не підтверджено, адже лист не зберігся...), щоби вони не поверталися в Україну, а відразу ж їхали в Москву, не виходячи з вагона навіть на зупинках. Пізніше стало відомо, що на режисера у Києві був виписаний ордер на арешт [13, с. 312–313].

У Москві Довженка представили всемогутньому Сталіну. Диктатору стрічка сподобалася, особливо епізод, про який ішлося. Слідом за Сталіним різко змінила думку про «Івана» й офіційна критика. А за вказівкою з Кремля Політбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні 3 квітня 1933 року ухвалило рішення: «Доручити т. Затонському усунути всі перешкоди щодо постановки картини Довженка “Іван” в кінотеатрах України» [16, арк. 131]. Довженко був врятований, здавалося, від неминучої загибелі.

В автобіографії, частина якої не ввійшла до п'ятитомного видання (Київ, 1983), О. Довженко викладає таку версію свого порятунку: «Як тільки приїхав до Москви, я зразу з великим душевним хвилюванням написав лист товаришеві й. Сталіну з проханням захистити мене і допомогти мені творчо розвиватися. Товариш Сталін моє прохання почув. Я найглибшим чином переконаний, що товариш Сталін врятував мені життя. Якби я не звернувся до нього вчасно, я, безперечно, загинув би як художник і громадянин. Мене би вже не було. Це я зрозумів навіть не зразу, але цього я вже ніколи не забуду, й кожний спогад мій про цю велику благородну людину наповнює мене почуттями глибокої синівської вдячності й поваги до нього» [6, с. 283].

Висновки. Прекрасно розуміючи потенційну загрозу, яка чатує на нього в Україні,

Довженко вирішує перечекаати неспокійні часи в москві. Тут він розпочинає роботу над наступним своїм фільмом – «Аероград». Але було великою помилкою вважати, що в москві йому вдалося уникнути стеження з боку радянських спецслужб. Справа-формуляр пересилається з України до москви, оперативно-агентурна розробка

Довженка тривала, навіть попри покровительство всемогутнього сталіна.

Загалом же стеження за О. Довженком під час його роботи над фільмом «Іван» входило до значно ширшого кола оперативних заходів спецслужб з отримання компрометуючих матеріалів щодо «антирадянської» діяльності митця і тривало аж до його смерті...

Примітки

¹ На головну роль було обрано П. Масоху.

² Обговорення кінофільмів О. Довженка «Іван» та Ф. Ермлера і С. Юткевича «Зустрічний» відбулося 16 і 26 листопада 1932 року в правлінні Державного всесоюзного кінофотооб'єднання «Союзкіно». Узяв у ньому участь і Довженко. Як згадував кінорежисер і сценарист Л. Арнштам, більшість промовців, протиставляючи «Івана» та «Зустрічного», перевагу віддавала останньому, що нібито більше відповідав існуючій у той час теорії «живої людини». До того ж «Івана» звинувачували в схематизмі [1, с. 442]. Утім, московську критику годі було рівняти з українською...

Джерела та література

1. Арнштам Л. Людина, що прожила тисячу літ. *Полум'яне життя. Спогади про Олександра Довженка*. Київ : Дніпро, 1973.
2. Безручко О. В. Олександр Довженко: розсекречені документи спецслужб. Київ : Сучасний письменник, 2008.
3. В зрительном зале Сталин, или «Записки Шумяцкого». URL : <https://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/56167>.
4. Довженко А. П. Собрание сочинений в четырех томах. Москва : Искусство, 1969. Т. 4.
5. Довженко без гриму: листи, спогади, архівні знахідки / упоряд. і комент. В. Агеевої і С. Тримбача. Київ : КОМОРА, 2014.
6. Корогодський Р. М. Довженко в полоні: розвідки та есеї про Майстра. Київ : Гелікон, 2000.
7. Ле І. Диалектический нонсенс. *Комсомолец Украины*. 1932. 18 листопада.
8. Марочко В. І. Олександр Довженко. Зачарований Десною. Київ : Парламентське вид-во, 2019.
9. Олександр Довженко / авт. текст, упоряд. док., прим., підбір іл. Ю. І. Шаповала. Харків : Фоліо, 2022. Т. 1–2.
10. Олександр Довженко. Документи і матеріали спецслужб : зб. архів. док. : у 2 т. / передм., упоряд., комент., прим. Р. В. Росляка; вступ. ст. С. В. Тримбача, Р. В. Росляка. Київ : Ліра-К, 2021. Т. 1. 1919–1940 рр.
11. Попик В. Під софітами ВЧК-ДПУ-НКВС-НКДБ-КДБ. Документальна оповідь за матеріалами архівної справи-формуляру на Довженка Олександра Петровича. *Дніпро*. 1995. № 9/10. С. 21–59.
12. Сирота О., Портнов Г. Іван? А де ж Іван?.. (Про фільм «Іван» О. Довженка). *Комсомолец Украины*. 1932. № 255. 17 листопада.
13. Тримбач С. В. Олександр Довженко. Загибель богів. Ідентифікація автора в національному часо-просторі. Вінниця : ГЛОБУС-ПРЕС, 2007.
14. Ф. Т. 3 питань про фільм «Іван» О. Довженка. *Комуніст*. 1932. 15 листопада.
15. Ф. Т. Про Довженкову землю. *Комуніст*. 1930. 18 квітня.
16. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 282.
17. Череватенко Л. Довженко визволений. *KINO-KOLO*. 2005. № 25. С. 108–135.
18. Шаповал Ю. І. Непрощений. Олександр Довженко і комуністичні спецслужби. Варшава ; Київ ; Харків, 2022.
19. Rosliak R. Oleksandr Dovzhenko and the Soviet Secret Police. *IMAGES. The International Journal of European Film, Performing Arts and Audiovisual Communication. Special Issue: Ukraine in Flames*. 2023. № 43. Р. 173–194. DOI: <https://doi.org/10.14746/i.2023.34.43.11>.

References

1. ARNSHTAM, Lev. The Person, who has Lived a Thousand Years. In: Yuliia SOLNTSEVA, compiler. *A Fiery Life. Reminiscences on Oleksandr Dovzhenko*. Kyiv: Dnipro, 1973 [in Ukrainian].
2. BEZRUCHKO, Oleksandr. *Oleksandr Dovzhenko: Declassified Documents of Special Services*. NAS of Ukraine. M. Ryl'skyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology. I. Karpenko-Karyi Kyiv National University of Theatre, Cinema and Television. Kyiv: "Modern Writer", 2008, 232 pp. [in Ukrainian].
3. ANON. Stalin is in the Audience, or the "Notes of Shumiatskyi" [online]. Available from: <https://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/56167> [in Russian].
4. DOVZHENKO, Aleksandr. *Collected Works in Four Volumes*. Vol. 4: Articles and Speeches. Moscow: Art, 1969, 543 pp. [in Russian].
5. AHEIEVA, Vira, Serhii TRYMBACH, compilers. *Dovzhenko without Makeup: Letters, Reminiscences, Archival Finds*. Kyiv: KOMORA, 2014, 472 pp. [in Ukrainian].
6. KOROHODSKYI, Roman. *Dovzhenko is in the Captivity: Studies and Essays about the Master*. Kyiv: Helikon, 2000, 347 pp. [in Ukrainian].
7. LE, Ivan. Dialectical Nonsense. *Komsomolets of Ukraine*, 1932, November, 18 [in Ukrainian].
8. MAROCHKO, Vasyl. *Oleksandr Dovzhenko. Enchanted by Desna*. Kyiv: Parliamentary publishing house, 2019, 576 pp. [in Ukrainian].
9. SHAPOVAL, Yurii. *Oleksandr Dovzhenko: In Two Volumes*. Kharkiv: Folio, 2022, vol. 1–2 [in Ukrainian].
10. ROSLIAK, Roman, compiler. *Oleksandr Dovzhenko. Documents and Materials of Special Services: Collected Archival Documents: In Two Volumes*. Commented and annotated by Roman ROSLIAK, prefaced by Serhii TRYMBACH, Roman ROSLIAK. Kyiv: Lira-K, 2021, vol. 1. 1919–1940, 750 pp. [in Ukrainian].
11. POPYK, Viacheslav. Under the Scoops of the VChK–GPU–NKVD–NKGB–KGB. Documentary Narrative After the Materials of the Archival File-Form on Dovzhenko Oleksandr Petrovych. *Dnipro*, 1995, no. 9/10, pp. 21–59 [in Ukrainian].
12. SYROTA O., H. PORTNOV. Ivan? And where is Ivan?.. (About the film *Ivan* by O. Dovzhenko). *Komsomolets of Ukraine*, 1932, no. 255, November 17 [in Ukrainian].
13. TRYMBACH, Serhii. *Oleksandr Dovzhenko. The Death of the Gods. Identification of the Author in the National Time Space*. Vinnytsia: HLOBUS-PRES, 2007 [in Ukrainian].
14. F. T. From the Questions about the Film *Ivan* by O. Dovzhenko. *Communist*, 1932, November 15 [in Ukrainian].
15. F. T. About the Dovzhenko Earth. *Communist*, 1930, April, 18 [in Ukrainian].
16. *The Central State Archive of Public Associations of Ukraine*. Fund 1. Inventory 6, Dossier 282 [in Ukrainian].
17. CHEREVATENKO, Leonid. Dovzhenko is Liberated. *KINO-KOLO*, 2005, no. 25, pp. 108–135 [in Ukrainian].
18. SHAPOVAL, Yurii. Unforgiven. Oleksandr Dovzhenko and the Communist Special Services. Warsaw; Kyiv; Kharkiv, 2022, 354 pp. [in Ukrainian].
19. ROSLIAK, Roman. Oleksandr Dovzhenko and the Soviet Secret Police. *IMAGES. The International Journal of European Film, Performing Arts and Audiovisual Communication. Special Issue: Ukraine in Flames*, 2023, no. 43, pp. 173–194 [online]. DOI: <https://doi.org/10.14746/i.2023.34.43.11> [in English].

Надійшло / Received 09.08.2024

Рекомендовано до друку / Recommended for publishing 29.08.2024